

Петко Ст. ПЕТКОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България)

ЕКЗАРХИЯТА КАТО БЪЛГАРСКА ПРОТОДЪРЖАВА

THE BULGARIAN EXARCHATE AS A BULGARIAN PROTO-STATE

In this paper the author analyzes and additionally backs with arguments a thesis that has been partially launched in historiography already in the beginning of the 20th century. To the hitherto existing arguments for the hypothesis that the Exarchate was the actual beginning of the modern Bulgarian state system new ones have been added. Though it existed for quite a short time to develop its entire proto-state potential, from its establishment until the war of 1877–1878 the Exarchate displayed too *heterogeneous activity* and only part of it was strictly *religious*: it levied taxes (*financial*) and supported the schools of the Bulgarians (*educational*); under the firman of 27th of February 1870 and the tradition in the Empire, but according to its statute as well, it represented its flock to the authorities and was responsible for it (*political*); it had *legal* authority and activities; it even manifested *international* activity (*diplomatic*) as far as the foreign representatives in the Empire accepted the Exarch as the principal spokesman for the Bulgarian interests, moods, desires and contacted him in this capacity of his too.

The Exarchate was a result of a nation-wide movement – religious in form and political in character. Its Constituent Assembly (the Council of Church and People) and the Exarchate Constitution adopted by it (A Statute for the Management of the Exarchate from 1871) were events and acts characterizing not so specific religious difference and solidarity as national unity and political commitment to common Bulgarian national and state future. The Exarchate historically made preparations for the new Bulgarian state system, it was a specific Bulgarian proto-state and with modern structure and government at that, in spite of its religious form. But thus it could and managed to function only for a short period of time and only in the conditions in which it had been established, i.e. in the Ottoman Empire (1870–1878).

The functioning of the Exarchate as a national proto-state was at the expense of its main spiritual and religious functions and responsibilities. This was the price – the refusal of most of the Bulgarians up to 1878 even to think about the Exarchate as only about a spiritual and soul-saving institution was only a prevailing tendency in the Bulgarian society which from 1879 onwards, because of a number of reasons became a leading state policy in the Bulgarian Principality. Submitted to the spirit of nationalism that dominated in the 19th century most of the representatives of the Bulgarian elite (as well as some prelates) were convinced in the priority of the national guarding functions of the Exarchate and accepted it mainly as a “tool” of the national policy. For the same reason in the Constitution of the Bulgarian Principality of 1879 the “still-born” and impracticable article 39 was put through which not only was never enforced in the future but also hindered the normal and effective self-management of the Bulgarian Orthodox Church in the Principality as far as according to that

article it should be managed by “the supreme spiritual authority” – a general Synod which however was never convened.

Again because of national-political reasons and circumstances after 1878–1879 the Exarchate was a super-state institution as far as it dealt with tasks and exercised functions characteristic of a state over territories recognized as its diocese and inhabited by Bulgarians but included not only within the boundaries of the Bulgarian state of that time. After 1878 and especially after 1908–1909, the Exarchate was even a peculiar subject of the international law.

In fact the Bulgarian Exarchate was not only a result of the decades-long efforts of the Bulgarians for a national emancipation in the conditions of the Ottoman Empire. It was *a supreme achievement of the Bulgarian proto-state modernity* which alas could not survive in its initial form in the changing political conditions after 1878. As a *historical construction* the Exarchate continued to exist even after 1878 and kept on functioning predominantly as a Bulgarian nation-guarding institution in the Ottoman Empire until the wars of 1912–1913 and this is an undeniable fact and a political contribution of a large number of spiritual and secular leaders from the “century of nationalism”. But its functioning as *an Orthodox Church of the Bulgarians* with specific and predominantly spiritual tasks even after 1879 was placed in front of obstacles and hindrances that was difficult to overcome. Part of those were connected with the irreversible political results of the Russian-Turkish War of 1877–1878, and others ensued from the mere character of the prolonged Bulgarian-Greek church and national struggles (that ended without a winner from the Church point of view).

Keywords: the Bulgarian Exarchate, the Bulgarian Orthodox Church, the Ottoman Empire, the Bulgarian Principality/Kingdom, state, proto-state.

Екзархията е резултат от общонационално движение – религиозно по форма и политическо по характер. Учредителното ѝ събрание (Църковно-народният събор от 1871 г.) и приетата от него екзархийска конституция (Устав за управлението на Екзархията 1871 г.) са събития и актове, характеризиращи не толкова специфична религиозна различност и солидарност, колкото национална съобщност и политическа съпричастност към общобългарско национално-държавно бъдеще. Екзархията подготвя исторически новата българска държавност, тя е своеобразна българска протодържава, при това с модерно устройство и управление, независимо от религиозната си форма (Петков 2003: 55 сл.; Петков 2011: 104). Забележително е например, че делегатите на Църковно-народния събор решават екзархът да не е пожизнен, каквато е практиката в православния свят, а да се избира за срок от четири години, което е по-характерно за държавен глава на република (Петков 2002: 43).

Хипотезата, представена неотдавна от И. Тодев, че Екзархията е фактическо начало на модерната българска държавност (Тодев 2006: 235–246)¹, има дълга предистория.

Известна е оценката на П. Ников за значението на султанския ферман от 1870 г., с който се създава екзархията: „Това бе една национална победа *par excellence*, последиците от която тепърва трябвало да се почувстват в един небивал подем на общобългарския народен дух... Ферманът от 1870 г. е първият

голям официален документ на новото българско време, който е провъзгласявал свободите на целия български народ; той е неговата *Magna harta libertatum*... С този акт се приключва една голяма епоха от развитието на нашия народ, именно епохата на Възраждането” (Ников 1971/1930: 311). Макар да коригира възприетата вече периодизация на новата българска история, свързвайки края на Възраждането с успешния финал на църковно-националните борби, П. Ников не стига до заключението, което е основна идея на настоящото изложение, но го предпоставя с последните разсъждения в труда си: „С една дума, екзархията, която обедини вънкашно българския народ в една мощна национална организация, му даде същевременно чрез своите права и привилегии и една вътрешна автономия, в рамките на която той можеше вече свободно да развива своите духовно-национални сили и да се издигне и закрепне като народ” (Ников, 1971/1930: 372).

Десет години преди появата на класическия труд на П. Ников друг, не по-малко проникновен изследовател на българската история, Ив. Снегаров, очертава в по-малък като обем текст, но много по-категорично контурите на тезата, която тук се дискутира. Проследявайки националното и обществено значение на българските църковни борби през XIX в., авторът акцентира не само на „идеята за народно единство” (с. 26–29) и за „териториална цялост” (с. 29–30), но и върху идеите за „политическа свобода” (с. 30–33), „демократичен дух” и „държавнишки дух” (с. 34–35) на това общобългарско движение (Снегаров 1920). Според Ив. Снегаров „движена от гореизтъкнатите идеи за народна самобитност, народно единство, териториална цялост, църковната борба същевременно е носела и идеята за българска държава и с това неминуемо е вървяла към борба за политическа свобода... Решително може да се каже, че собствено от нейния пламък е добило мощен тласък българското революционно движение, също така, както от реформацията се разгоряла великата революция... По такъв начин в кипежа на църковната борба се подготвили първите наши държавници, първите строители на Третото българско царство...” (Снегаров 1920: 31, 35).

Почти по същото време до подобни заключения за национално-политическия характер на църковните борби и за съответните функции на резултата от тях – Екзархията, – стига и известният църковен историк Ст. Цанков (Zankov 1918; Zankov 1920). В следващи публикации той убедително аргументира тезата, че и след Освобождението, „и в предосвободителната епоха Църквата в очите на почти всички светски дейци (а отчасти и в умовете на някои духовници) се явяваше атрибут на народността и сечиво на народно-държавната политика. Затова Църквата за тях беше не толкова православна или Христова, а народна, българска (в тясно националистическия смисъл на думата)” (Цанков 1939: 8).

Своя интерпретация по темата за държавническата роля на Екзархията преди 1878 г. предлага и Г. Пашев. В студия от 1931 г. той обособява два

самостоятелни параграфа с недвусмислени заглавия: „Църквата заменя държавата” и „Църквата създава и подкрепя идеята за свободна българска държава” (Пашев 1931: 254–255). Според автора българите виждаха в Екзархията „своя върховен покровител и закрилник и влагаха в новата институция твърде много елементи, които можеха да се търсят само в устройството на една политическа държавна власт”. Проф. Пашев е категоричен: „Църковната независимост раждаше политическата – Църквата даваше живот на държавата” (Пашев 1931: 255, 256).

Почти всички изследвачи на църковните борби и резултатите от тях са на мнение, че чуждите представители в Османската империя разбират и съобразяват поведението си с политическия характер на движението и с национално-политическата функционална същност на екзархията (Пашев 1931: 256; Пантев 1995: 21; Тодев 2006: 236). Според някои автори „тезата за тясната обвързаност между влизането в сила на фермана за учредяване на Българската екзархия и последващото държавно-политическо обособяване на българите е лансирана още от съвременници на събитията” и може да се открие дори в трудовете на чужди анализатори, които не са положително пристрастни към българите (Бонева 2010: 1047, бел. 1018). Като се придържа към вече цитираната оценка на П. Ников по интересувания ни проблем, В. Бонева фокусира вниманието си главно върху национално-политическото разбиране на фермана от 27 февруари (1870 г. е горна граница на нейното изследване) (Бонева 2010: 1046–1047). Докато проблемът, който поставям тук, е по-скоро във времето след 1870 г. до съществената промяна в статута на Екзархията през 1878 г., т.е. за периода на нейното функциониране като българска национална протодържава в границите на Османската империя.

Акцентирайки върху историческата заслуга на Екзархията като институционален национален обединител и консолидатор на българската национална общност, З. Маркова по специфичен начин допълва аргументите в полза на протодържавната роля на екзархията (Маркова 1989: 316–317), доколкото именно държавите в ново време имат отговорност и водят политика за национално обединение и национална консолидация. Пак като косвено потвърждение на нашата теза трябва да приемем недвусмисленото признание на заслужилия изследвач на църковните борби, че „Екзархията е школа за натрупване на управленско-административен, общественически и политико-дипломатически опит. С участието си в първия законодателен форум, в провеждането на избори за централни и местни църковни органи, в процеса на ежедневната дейност на тези органи възрожденският българин се учи на организационен живот, на парламентаризъм, развива чувството си за обществена ангажираност и отговорност” (Маркова 1989: 321).

В средата на 90-те години на миналия век Пл. Цветков в по-общ концептуален план дава израз на разбиране, което и до днес остава неприето дори от

историческата колегия, макар да е защитимо и с конкретно-исторически, и с общотеоретични аргументи. Историческото повествование за „Съвременна България“ той започва с глава, озаглавена „Възраждане на българската държава“, която включва три елемента, които могат да се разглеждат и като исторически етапи в развитието на държавността до средата на ХХ в.: 1. „Българската екзархия“; 2. „Княжество България“; 3. „Третото българско царство“ (Цветков 1996: 5–134). Макар да допуска някои конкретни неточности², Пл. Цветков е един от първите съвременни автори, които успяват да „видят“ Екзархията в нейната протодържавна функция.

И за да не бъда упрекнат в едностранчивост, ще цитирам и противоположно на тезата ми мнение, използващо предимно правни, и то научно-теоретични аргументи. Като си поставя за цел да разгледа учредяването на Българската екзархия от държавноправна гледна точка и като изхожда от дефинитивното разбиране за държавата като съвкупност от територия, население и власт, М. Манолова стига до извода, че „предоставените на Българската екзархия функции в рамките на османската държава по администрирането на епархиите, тяхното финансово подсигуриране, разрешаване на спорни въпроси според нормите на каноническото право – колкото и значими да са те, не покриват понятието „власт“, нито могат да бъдат окачествени като свръхфункции, довели до преддържавност или държавност преди държавата“ (Манолова 2006: 265). Нещо повече, именно по повод на посочените в моя публикация сравнения на Църковно-народния събор от 1871 г. с учредително конституционно събрание и на приетия от него Устав за управлението на Екзархията с конституция на Българската православна църква, М. Манолова категорично заключава, че „използването на държавноправни понятия в смисъл, различен от вложения в тях, или навлизането в понятийния апарат на даден отрасъл на науката, изграден на строго научни критерии, е не само неточно, но и крие твърде голяма опасност за страна с големи религиозни общности“ (Манолова 2006: 265, бел. 26, 268). Като не разбирам каква точно опасност визира известният ни правен историк, напълно приемам настойчивостта и научните термини да се прилагат коректно, но от всички, изследващи дадена историко-правна материя. В този смисъл как ли правната наука би обяснила използвания и от нейни представители термин „Временно руско управление“ за властта в реално окупираните от Русия през и след войната (т.е. от 1877 до 1879 г.) бивши османски територии, населени предимно с българи и собствено с оглед точното прилагане на научната терминология през периода на „временно руско управление 1877–1879 г.“ българите в коя държава живеят – в своята (ако приемем това, излиза, че последната българска държава е създадена от великите сили в Берлин през юли 1878 г.), в османската (чийто държавен глава е сюзерен на все още неизбрания и не встъпил в длъжност български княз), или са окупирани доброжелателно от чужда, в случая руска власт, която им помага да си създадат собствена дър-

жава (Петков 2008: 149–154; Петков 2009: 51–57)? Доколкото ми е известно, строго научно определение за „протодържава” няма, но това понятие все пак се използва, макар и рядко. И обратно – научно определение за понятието „окупация” отдавна има (при това то не вменява непременно положителни или отрицателни качества на окупатора), но пръстите на едната ръка са повече от авторите, които през последните 130 години са обозначавали коректно с този термин Временното руско окупационно управление 1877–1879 г. Нищо друго, освен явна, скрита или автоцензура не пречи научното мислене по дадена тема или обект на изследване да се движи и извън утъпканите пътеки на терминологично-теоретичната яснота, която впрочем във всеки един етап на научно развитие също е резултат от преосмисляне и редакция на старо статукво (тук ми се струва уместно да напомня за безспорните научни приноси на М. Манолова с труда ѝ „Създаване на Търновската конституция” към момента на публикуването му през 1980 г.).

И така, макар и просъществувала твърде кратко, за да развие целия си протодържавен потенциал, от конституирането си до войната 1877–1878 г. Екзархията проявява твърде *разнородна активност*, само част от която е строго *религиозна*: тя събира данъци (*финансова*) и издържа/обгрижва училищата на българите (*образователна*); тя представлява съгласно фермана и обичая в империята, но и съгласно с устава си своето паство пред властите и отговаря за него (*политическа*; особено показателно това става през 1876 г. след българското въстание – мисията на Др. Цанков и М. Балабанов – и в края на годината по повод нежеланата от българите османска конституция – случая с демонстративното отсъствие на българския предстоятел екзарх Антим I от османския парламент); тя има *съдебни* правомощия и дейности; тя проявява дори *международна* активност (*дипломатическа*), доколкото чуждите представители в империята гледат на екзарха като на главен изразител на българските интереси, нагласи, желаниа и контактуват с него в този смисъл и в това му качество (Маркова 1989: 250–314). Впрочем като *главен представител на българите в империята и пред външния свят* гледат на екзарха и османските управници; иначе те едва ли биха иницирали свалянето му от екзархийския пост през 1877 г. заради активната му подкрепа за стремежите на собствения му народ към политическа автономия и реално държавно самоуправление.

За разлика от други историци, анализиращи екзархията като начало на възстановяването на българската държавност, аз не смятам, че битността ѝ като национална протодържава не е за сметка на основните ѝ духовни религиозни функции и задължения. Напротив! Това е цената – отказът дори да се мисли екзархията като духовно, душеспасително учреждение от повечето българи до 1878 г. е само преобладаваща тенденция в българското общество, която от 1879 г. по ред причини става водеща държавна политика в Княжество България.

Вече стана ясно, че значителна част от българското общество приема учредяването на Екзархията като успешен завършек на продължително и справедливо движение за национално признаване. Но още през 70-те години на XIX в. българската общественост се раздвоява в преценката си какво е основното предназначение на Екзархията – духовно или национално-политическо. По-малко са привържениците на истинското, духовно предназначение на Българската православна църква (Екзархията), които аргументирано и последователно апелират: „нека не забравяме, че преди всичко екзархията е църква; нека не забравяме това никога, защото само тогава тя ще може да отговори на целта си, като влезе и в правилния онзи път, в който я води самото ѝ високо назначение” (Балабанов 1874). По-лесно се възприема (а след 1879 г. окончателно се налага) национално-политическото внушение на Христо Ботев: „Екзархията е такова учреждение, което има смисъл само за оние епархии, които още не са смъкнали от шиите си ненавистното фанариотско иго и които се раздират от убийствените пропаганди на гърцизмът и на сърбизмът. Екзархията, повтаряме ние, е потребна само затова, за да прибере разпръснатите части на народът и да ги свърже в едно цяло; а сичкото друго – не е за нейната уста лъжица... Един от най-главните врагове на прогреса и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат духовенството и религията” (Ботев 1875). Подчинени на господстващия през XIX в. дух на национализма, повечето представители на българския елит (както и някои висши духовници) са убедени в приоритета на националноохранителните функции на Екзархията, те я възприемат предимно като „сечиво” на националната политика.

По същата причина мнозинството депутати в Учредителното събрание от 1879 г. налагат в конституцията на Българското княжество един „мъртвороден” и неприложим чл. 39, който не само че не се прилага в бъдеще, но и блокира нормалното, ефективно самоуправление на Българската православна църква в Княжеството, доколкото по конституция тя трябва да се управлява от „върховната духовна власт” – общ Синод, какъвто обаче (общ за българите в Княжеството и Османската империя) никога не се свиква (Петков 2010: 79–84).

Пак поради същите национално-политически причини и обстоятелства, Екзархията след 1878–1879 г. се мисли (поне от българите) и се изявява като *свръхдържавна институция*, доколкото се занимава с държавно-присъщи задачи и функции в територии, признати ѝ за диоцез и населени с българи, но след съществените международноправни промени през 1878 г. включени в няколко различни държави: Княжество България, Османската империя, Румъния и Сърбия. Що се отнася до последните две, екзархът и българското държавно ръководство още през 1879 г. разбират, че независимо от гръмко-пожелателния текст на чл. 39 от княжеската конституция, частите от „българската църковна област” в Северна Добруджа и Нишко са завинаги загубени за българско цър-

ковно управление и окончателно откъснати от екзархийския диоцез (Петков 2000: 343–356; Петков 2005: 95–115). Екзархията след 1878 г. и особено след 1908–1909 г. е своеобразен субект на международното право, тъй като нейната юрисдикция не се ограничава само в пределите на Османската империя. Както твърдят някои автори още през 30-те години на миналия век, „Българската екзархия неусетно се превърна от чисто национална или административна, вътрешна организация, в извъндържавна” (Секулов 1934: 8). Но ако това може да се твърди с известна условност за периода до войните за национално обединение, то за времето след 1919 г. упоритостта на Ил. Секулов да отстоява валидността на същото твърдение е неоснователна. Заключениеето му, че и през 1934 г. „Екзархията продължава да бъде, както в миналото, единственият законоустановен и признат от международното право църковно-просветен институт на всички българи от източноправославно изповедание, където и да се намират те – в пределите на свободната българска държава, под гръцко или сръбско иго, в Албания и другаде из Европа и Америка и въобще всякъде по света” (Секулов 1934: 16) надвишава по пожелателно-заклинателния си заряд дори ентузиазма и ината на учредителите, решили че с един текст от конституцията на Княжество България (чл. 39) могат действително, независимо от реалните условия и обстоятелства, да гарантират националното единство чрез въображаемо съподчинение на всички български църковни области на една обща „върховната духовна власт” – Синода на Екзархията, „дето и да се намира тя”...

Българската екзархия подготви исторически новата българска държавност, тя би могла да се разглежда (макар и условно и при коректното прилагане на един нов термин) като своеобразна *българска протодържава*. Но така тя можеше и успя да функционира за кратко време, и то само в условията, в които беше създадена, т.е. в Османската империя (1870–1878)³.

Всъщност Българската екзархия е не само резултат от десетилетните усилия на българите за национална еманципация в условията на Османската империя, тя е и *върховно постижение на българската преддържавна модерност*, което обаче не можеше да оцелее в първоначалния си вид при променените политически и международноправни условия след 1878 г. Това, че като *историческа конструкция* Екзархията просъществува и след 1878 г. и продължава да действа предимно като българска националноохранителна институция в Османската империя до войните 1912–1913 г. е неоспорим факт и политическа заслуга на цяла плеяда духовни и светски дейци от „века на национализма”. Но функционирането ѝ като *Православна църква на българите* със специфични и предимно духовни задачи и след 1878 г. е поставено пред трудно преодолими пречки и препятствия, част от които са свързани с необратимите политически резултати от руско-турската война 1877–1878 г., а други произтичат от самия характер на продължителните българо-гръцки църковно-

национални борби, завършили от църковна гледна точка без победител (Петков 2005а: 188–197; Петков 2005: 82–94)⁴.

БЕЛЕЖКИ

¹ Въпросителният знак в края на авторското заглавие и предпазливото заключение, сравняващо мисловната конструкция за Екзархията като зародиш на общонационална държавност с „имагинерния“ Санстефански прелиминарен мир в полза на последния ме навежда на извода, че самият автор не е докрай убеден в предположението си. Твърдението, че „Екзархията не е алтернатива, а е съществена част от предисторията на Санстефанска България...“ (с. 240) е отчасти разбираемо, но само в хоризонта на национално-териториалното мислене. Защо е необходимо „българска държава“ да се замества със „Санстефанска България“, след като самият автор ясно признава имагинерния характер на втората.

² Пл. Цветков определя Екзархията като „автокефална църква“ (Цветков 1996: 8), макар тя да не е такава нито по смисъла на фермана от 1870 г., нито по признание от другите православни църкви. Статутът ѝ на автономна, самостоятелна, но не напълно независима църква по това време е ясно подчертан и в документите, и в литературата. – Вж. напр. Маркова 1989: 5, 29. На друго място (Цветков 1996: 5) Пл. Цветков определя екзарха като „глава на българската църква“, макар той да не е такъв нито по смисъла на фермана от 1870 г., а още по малко по екзархийската конституция – устава от 1871 г. и това е известно на българската аудитория дори от публикации от началото на 90-те години. – Вж. напр. Петков 1993: 15–23.

³ Ако само за миг успеем да си представим, че финалът на политическото ни възраждане не е реално случилият се в годините от 1876 до 1879, че еволюционният път на почти двувековния български преход към Новото време не беше така рязко прекъснат през 1876 г., независимо че излизаме извън догмата „в историята няма „ако“ – ще можем много ясно и дори ярко да си представим Екзархията като българска протодържава.

⁴ За да не бъде разбран неправилно, ще цитирам целия абзац от статията, посветена неслучайно на проф. Т. Коев: „...Независимо от това, че Цариградската патриаршия провокира национално-политически конфликт с българите и няма същински (а само формално канонични) църковни основания, като остава в същата (сиреч национално-политическата) плоскост, т.е. като се отклонява от църковното начало, българското антипатриаршеско движение автоматично се натоварва с предимно минусите и малкото плюсове от политическия характер на борбите дотолкова, че по мое мнение дори в края на XX в. не може да се твърди със сигурност коя от двете страни е спечелила и дали *от църковна гледна точка* изобщо има победител. Изводите за справедливия характер на движението и постигнатите значими резултати – национално-политическото признаване и оцеляване на българската общност (1870–1913 г.) – са исторически аргументирани, но с тези постижения не могат да се оправдаят и компенсират трайните негативни последици за духовните функции на БПЦ, резултат от развитието на продължителния българо-гръцки спор предимно в руслото на национализма“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Балабанов 1874:** Балабанов, М. Трета народна нужда. – Век, бр. 29, 27.VII.1874.
- Бонева 2010:** Бонева, В. Българското църковно-национално движение 1856–1870. С.
- Ботев 1875:** Ботев, Хр. Народът и духовенството. – Знаме, бр. 16, 17.V.1875.
- Манолова 2006:** Манолова, М. Учредяването на Българската екзархия от държавноправна гледна точка. – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С.
- Маркова 1989:** Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. С.
- Ников 1971/1930:** Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., (първо изд. 1930).
- Пантев 1995:** Пантев, А. Църковен въпрос, назован български. – В: Лекции по сравнителна история. Благоевград.
- Пашев 1931:** Пашев, Г. Ст. Отношението между българската църква и държавната власт (Кратък преглед на тия отношения предимно в по-ново време). – В: Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максима. С., 254–255.
- Петков 1993:** Петков, П. Ст. Православните български архиепери в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, №10, 15–23.
- Петков 2000:** Петков, П. Ст. Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. VII. В. Търново, 343–356.
- Петков 2002:** Петков, П. Ст. Документи за новата история на България (XIX–началото на XX век). В. Търново.
- Петков 2003:** Петков, П. Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”.
- Петков 2005:** Петков, П. Ст. Историята като полифония. Изследвания по нова история на България (От Българската завера 1835 до Крайовския договор 1940 г.). В. Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”.
- Петков 2005а:** Петков, П. Ст. Църковно-духовното и национално-политическото начало в българо-гръцката разпра през XIX и началото на XX век. – В: Международна конференция в чест на професор доктор Тотю Коев. (10–11 ноември 2000 г.) В. Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 188–197.
- Петков 2008:** Петков, П. Ст. Резултатите от Руско-турската война 1877–1878 г. и въпросът за възстановяването/началото на българската държава. – В: 130 години от Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) и възстановяването на българската държавност. Юбилейна международна научна конференция, 19–20 февруари 2008 г., УНСС. С., 149–154.
- Петков 2009:** Петков, П. Ст. Преди сто и повече години. Изследвания и очерци по нова история на България. Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”. В. Търново. 2009.
- Петков 2010:** Петков, П. Ст. За един „мъртвороден” член от Търновската конституция. – De jure. Официално издание на Юридическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, № 1, 2010, 79–84.
- Петков 2011:** Петков, П. Ст. Болгарский Экзархат: болгарская предгосударственность Нового времени 1870–1879 гг. – В: MODERN HISTORY. Партийно-полити-

ческая, духовная история и общественные движения в странах Запада и Востока. Выпуск XIV. Материалы международной научной сессии кафедры новой и новейшей истории БашГУ 25 апреля 2011 года. Уфа, Министерство образования и науки Русской Федерации, Башкирский государственный университет.

Секулов 1934: Секулов, Ил. К. Българската екзархия от гледището на международното право. С.

Снегаров 1920: Снегаров, Ив. Националното и обществено значение на българските църковни борби. С.

Тодев 2006: Тодев, И. Екзархията – фактическо начало на модерната българска държавност? – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 235–246.

Цанков 1939: Цанков, Ст. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. – Год. на Соф. унив., Богосл. фак., Т. XVI, С., 1939.

Цветков 1996: Цветков, Пл. България и Балканите. Том втори. Съвременна България. С.

Zankov 1918: Stefan Zankov, Die Verfassung der bulgarischen orthodoxen Kirche. Zürich.

Zankov 1920: Stefan Zankov, Die Verwaltung der bulgarischen orthodoxen Kirche. Halle (Saale).